

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Az énekléstől a sírásig: a *dudol* ~ *dudul* és a *tutul* tájszavak összefüggéseiről

A *dudul* valódi tájszavunknak egyes nyelvjárásainkban nemcsak 'énekel', hanem 'jajgat, sír' jelentése is van: *Mid dudúsz, gyerök?* 'Miért sírsz?' (AmTsz. 99). Az ÚMTsz. *dúdol* szócikkében arra van utalás, hogy a *dudul*-lal kapcsolatban van még a *tutul* ige 'vonít' jelentéssel (ÚMTsz. 1: 1028). A címben említett tájszavak összefüggéseinek vizsgálata szemantikai és morfológiai szempontok szerint sok tanulsággal járhat. Erre tesztek kísérletet ebben az írásomban.

A szótörténet adatai szerint a mai *dúdol* igénk jelentései időrendben így követik egymást: 'csendesen dalol', 'szellent', 'vonít' és 'egyhangúan zúg, bűg' (TESz. 1: 682). A *dúdol* első írásos előfordulása 1565-ből: „*Dúdoló és czufoló ének*”. 1685-ből adatolható a *dudul* szóalak (uo.). A *dudul* nyelvjárási jelentései: 'énekel, dalol', 'sípól', 'süvölt', 'tódul, ömlik', valamint a 'vonít' (ÚMTsz. 1: 1028 és az MNyA. 377. lapja).

A *dúd*- szótöböl sarjadt *dúdol* ~ *dudol* ~ *dudul*, *dúdog* ~ *dudog*, *dudorázik* hangutánzó eredetű szócsalád. A *dúdol* „Hangalakja az egyhangúan bűgó vagy tompán zűgó emberi és természeti hangot jeleníti meg. A hangutánzás síkján összefűg a *tutul* 'vonít' igével, sőt távolabbról *dalol* ~ *danol*-lal is” (TESz. 1: 682).

A *dudul*-ra a dunántúli regionális tájszótárainkban (kivéve az AmTsz.-t) nincs adat, de a *dudog* ige szerepel ezekben a jelentésekben: 'dűnnyög, mérgeződik, zsörtölődik' (KmTsz. 52), 'duzzog, durcáskodik' (BüssTsz. 54), 'ingerűlten morgolódik' (KiskSz. 60), 'ond-mond, dohog, duzzog, panaszkodik' (MihTsz. 9), 'magában, halk hangon énekel, vagy élesebb hangon sír, fűj' (OrmSz. 107), 'kissé magában, visszafojtva és duzzogva beszél' (AmTsz. 99).

Nehéz választ adni arra, hogy a *dudul* elsődleges jelentése, az 'énekel' mellé mikor és hogyan társult mellékjelentésként a 'vonít'. Mivel a *dudol* ~ *dudul* alapjelentése 'hosszan, egyhangúan bűgó emberi vagy természeti hang', ebből a jelentésmagból alakulhatott ki j e l e n t é s b ő v ű l é s s e l a 'hosszan, érdesen, panaszkodó, síró hangot hallat' jelentés.

A *dudul* határozói igenévi formája a Délkelet-Dunántúlon a *dudúvā*. Az igenévi szóalak azt fejezi ki, hogy '<személy> vmely okból hosszán tartó, panaszos hangon, esetenként akár sírva jön, ill. érkezik vhová'. *Gyűsz tē még dudúvā hozzám!* – mondják Alsómocsoládon akkor, ha valaki még túl magabiztos, ám várható, hogy később jajgatva, panaszkodva, csaknem sírva kér majd segítséget, oltalmat.

Kérdés lehet továbbá, hogy miért tartozik össze a *dudul* igében az egymástól bizony távol eső két fogalom: az é n e k l é s (dalolás) és a sí r á s? Frazémáinkban érdekes módon kapcsolódnak össze a n e v e t é s, m u l a t á s (é n e k l é s) és a sí r á s antonimák. *Sírva vigad a magyar* – idézzük némileg beletörődvé a közmondást, jelezvén, hogy „bármennyire is örül a magyar ember, mindig vegyül az örömebe bánat is. [És] ... a sírva-vigadás magyar hagyomány” (FORGÁCS 2004: 624). – *Sírás lesz belőle!* – intjük gyermekeinket azért, hogy hagyjanak fel a féktelenséggel, az okatlan nevetgéléssel

(O. NAGY 1966: 597). Hasonló intelmek: *Nagy nevetésnek sírás a vége. – Pénteki nevetés, vasárnapi sírás.* (O. NAGY 1966: 498). *Péntökön nem jó nevetni, mer szöröncsétlen nap!* (Alsómocsoládi hiedelem.) Gyermekek egymás között bosszantásul mutató ujjukat össze-ütögetve mondták Alsómocsoládon: *Sírás, nevetés – kutyaszar a fizetés!* [Nem érdemes sírni!] – Ellentmondásos lelki állapotunk érzékeltetésére mondjuk: *Az egyik szemem sír, a másik nevet.* Arany Jánosnak A gyermek és szivárvány (1854) című verse kezdő soraiban is jelen van ez a frazéma: *Sírt az ég az egyik szemével, / A másikkal nevetett* (idézi BÉKÉS 1968: 563). Az allegorikus mesétől elszakítva az egyszerűsödött frazémával gyermekekre és nőkre szoktunk célozni, akik mosolygósan könnyeznek, és könnyeik között képesek nevetni. – Arany János szerint a *Fájdalom a boldogságnak / Egyik alkatrésze* (l. BÉKÉS 1968: 564). Az idézett frazémák igazolják, hogy a magyar hagyományban megfér egymás közelében a *sírás – nevetés*, a *dudulás* (éneklés, mulatás) és a *sírás*.

A *dudul* ige második szótagjának magánhangzója *zártság* tekintetében hasonult az első szótagbeli vokálishoz, illetve a záródást elősegítette a szótagzáró *l* is. A szóvégi *l* kiesése után a második szótag magánhangzójának időtartama megnyúlik egyes nyelvjárásokban: *Sokszor dudútak a gyerökök.* Ugyanígy ment végbe a *tutul* szóban a hangalakváltozás, mint a *dudul*-ban; vagyis: *tutul > tutú*. Például: *Tutúnak a kutyák.*

A *tutul* ige a *dudul* alakváltozata is lehetett eredetileg, majd a jelentésváltozás eredményeként önálló szóvá vált. A szókezdő *d* hang zöngétlenné válása után mehetett végbe a szóban a *d > t* hangváltozás. Onomatopoetikus szavak esetében azonban az egymástól független keletkezés sem zárható ki. Új köznyelvi szótárunkban is olvasható a *tutul* tájszó *nép* [népnyelvi] minősítéssel. Jelentései: 1. <farkas, róka, kutya > mély, tompa hangon vonít. 2. *ritk.* kürtöl, túlköl. 3. <szél> zúgva süvölt (ÉKsz.² 1380).

A hangutánzóí eredetű tájszavaink poliszém jelentéseinek megértését/megértetését csak úgy lehet elérnünk, ha az egyes szócsaládok jelentéskapcsolatait, morfológiai sajátosságait rendszerszerű összefüggéseikben elemezzük. Erre tettem kísérletet az állathangutánzókról írt dolgozatomban (PESTI 2012). Egy-egy szó jelentésrétegei feltárhatók, ha tekintettel vagyunk arra, hogy a jelentésváltozás során általában a konkrét (valóságos) szintről jut el minden szójelentés-változás az absztrakt jelentés(ek) irányába. Igaza van HADROVICS LÁSZLÓnak, amikor ezt írja: „még a köznyelvben is elég nehéz olyan szót találnunk, amelyiknek csak egy jelentése lenne” (HADROVICS 1992: 59–60).

Néprajzi szempontból érdemes figyelmet az, hogy a *tutul* igéhez sok hiedelem tartozik: *Tutút a kutyánk éjjē, bisztossan valami bajt éröz* (AmTsz. 405). – *A Szabójék kutyájja egész éjjē tutút. Bisztossan mökhā valaki* (BüssTsz. 227). – *Halot lösz, mer tutol a kutya* (KiskSz. 258). – *De tutúnak a kutyág valahun, rossz azt hāgatnyi is* (KmTsz. 225). – *Nagyon tutúnak a kutyák, bizonyossan tűz lész éjjē* (ÜMTsz. 1: 499).

Hivatkozott irodalom

AmTsz. = PESTI JÁNOS, *Alsómocsoládi tájszótár*. K. n., Alsómocsolád, 2008.

BÉKÉS ISTVÁN 1968. *Napjaink szállóigéi*. Kossuth Kiadó, Budapest.

BükiTsz. = BALOGH LAJOS, *Büki tájszótár*. Vasi Szemle Szerkesztősége, Szombathely, 2004.

BüssTsz. = VÁRKONYI IMRE, *Büssüi tájszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.

FORGÁCS TAMÁS 2004. = *Magyar szólások és közmondások szótára*. Tinta Kiadó, Budapest.

- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. = *Magyar történeti jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- KiskSz. = MARKÓ IMRE LEHEL, *Kiskanisai szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- KmTsz. = SZABÓ JÓZSEF [– SZ. BOZÓKI MARGIT], *Koppány menti tájszótár*. Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd, 2000.
- MihTsz. = KISS JENŐ, *Mihályi tájszótár (Rábaköz)*. Nyelvtudományi Értekezések 103. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- O. NAGY GÁBOR 1966. *Magyar szólások és közmondások*. Budapest, 1966.
- OrmSz. = *Ormánysági szótár*. KISS GÉZA szótári hagyatékából szerk. KERESZTES KÁLMÁN. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952.
- PESTI JÁNOS 2012. Poliszémia az állathangutánzó szavainkban. *Magyar Nyelvjárások* 50: 121–171.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

PESTI JÁNOS

Pancser

A *pancser* 1. 'ügyetlen, balkezes ember; ungeschickter, linkischer Mensch | hozzá nem értő ember, kontár; Pfuscher, Stümper'; 2. 'pasas, pacák; Kerl, Patron' etimológiai szótáraink szerint csak 1930 óta adatolható (TESz 3: 81; EWUng. 2: 1107). Nemrégiben a *pancser* legkorábbi írásos dokumentálását NÉMETH LUCA ANNA (2012: 59) egy évvel korábbra, 1929-re javította.

A magyar szóval talán azonos német forrásból eredő orosz *пачкун* 'kontár' etimológiájával kapcsolatban azonban kiderült (ZOLTÁN 2016), hogy a *pancser* datálását még ennél is mintegy fél évszázaddal korábbra tehetjük, mert – legalábbis a borászati szaknyelvben – 'borhamisító' jelentésben már az 1880-as években megvolt, vö.: „Régen leűntek azon sötét idők, amidőn azon termelőt, ki borát a seprőről lefejtette, »*pancser*«-nek tartották” (Borászati Lapok 20 [1888]: 197); „minden hír, mely csak az intézmény ellenségei, a *borpancserek* által kolportáltak, merő hazugság” (uo. 24 [1892]: 301). „[holmi pécsi borhamisítók üzelmeiről:] majd a körmére koppintának mi a pécsi *pancseroknak*” (uo. 30 [1898]: 843); „[borszerű italok,] melyeket kellő kotyvasztással, keveréssel stb. ügyes ember mégis vegyvizsgálatot állóvá, »analizenfesztté« tehet, úgy, hogy az »igazi, tiszta bortól« még a tulajdon *pancser apja* sem különböztethetné meg” (uo. 38 [1906]: 291). Tréfásan egy patikust is nevezhettek *pancser*-nek: „Éljen, itt van a *pancser* is!» Ez a szomszéd város patikusa volt” (Vadász-Lap 1889. augusztus 25., 311). Egyéb termékek közül például az élesztőhamisítással kapcsolatban is felbukkan a szó: „Van olyan élesztő, mely mire a gyárból az u. n. *pancserkézen* a fogyasztóhoz jut, már tiszta szeszélesztőmentes keverék, mely csakis baktériumok termelésére alkalmas” (Pesti Hírlap 1910. augusztus 26., 14).

Hamarosan azonban olyan foglalkozású személy is lehet *pancser*, aki nem vizez vagy vegyít dolgokat, például egy fényképész: „Más fotográfus mind nyiszlett, keszlett, / Mellette *pancser* a hires Goszleth!” (Színházi Élet 1918/29: 39); vagy – irodalmi névadás elemeként – egy vadász: „*Pancserovski*, ismert vadászati jogbérő vendégül látja saját vadászte-